

ВИДАТНІ ПОСТАТІ УКРАЇНИ ТА ПОЛТАВЩИНИ

УДК 94(477)»1920/1930»:271.222:[323.281]

Л. Бабенко

ПОЛТАВСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ І РЕЛІГІЙНИЙ ДІЯЧ КОСТЬ ІВАНОВИЧ ТОВКАЧ

Висвітлюється участь радянських органів державної безпеки у процесі ліквідації Української автокефальної православної церкви на прикладі полтавського громадського і релігійного діяча К.І.Товкача, який синхронізувався з підготовкою судового процесу над СВУ.

Ключові слова: *Кость Іванович Товкач, Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Державне політичне управління (ДПУ), Спілка визволення України (СВУ), репресії.*

Українська автокефальна православна церква упродовж 1920-х років перебувала в епіцентрі політичної та антирелігійної боротьби радянської влади в УСРР. Актуальність порушеної проблеми визначається з'ясуванням її нових аспектів, персоніфікацією окремих подій і періодів, уведенням в обіг нових джерел. Предметом дослідження цієї статті є участь радянських спецслужб (Державного політичного управління (1922-1934 рр.) у планомірному знищенні УАПЦ засобами дискредитації, розколив, провокування міжособистісної ворожнечі ієрахів УАПЦ, арештів її найбільш авторитетних діячів тощо. Заключним акордом переслідувань духовенства і віруючих УАПЦ стала справа міфічної Спілки визволення України 1929–1930 рр. (зауважимо, що упродовж останніх років деякі дослідники схильні вважати СВУ реально існуючою організацією в зазначений період). У процесі слідства була виокремлена так звана «церковна лінія» на підставі оперативних документів ДПУ. Відомий дослідник Ю. Шаповал, покликаючись на документ, виокремлює чекістську оцінку її складу: «Організація об'єднувала антирадянськи налаштовану інтелігенцію, колишніх визначних учасників петлорівського руху, діячів автокефальної церкви» [7, с. 132]. На поєднанні духовенства та «націоналістів» і куркулів наголошували більшовицькі прокурори на відкритому судовому процесі СВУ, усі «лінії» якого детально вибудували партійно-державні лідери СРСР – УСРР і керівництво ДПУ УСРР.

Метою автора є визначення мотивації притягнення до судово-кримінальної відповідальності діячів УАПЦ, що стояли біля витоків її створення, зокрема К.І. Товкача, критеріїв їхньої «ворожості» більшовицькій системі.

З моменту створення УАПЦ більшовицька влада ідентифікувала її як політичну організацію, завдання якої збігалися з прагненнями «самостійницьких сил». У циркулярі ЦК КП(б)У Вінницькому губпарткому зазначалося, що «... керівна верхівка ВПЦР проводить значну політичну роботу. Політично автокефальна церква являє собою шовіністично-петлюрівську організацію в сенсі керівного складу духовенства, яке орієнтується на Петлюру і створення Української Народної Республіки й проводить антирадянську роботу» [3, арк. 8]. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 28 травня 1921 р. (прот. №52) окремо розглядали питання «Про автокефальну церкву на Україні». В ухвалі йшлося про необхідність доручити ліквідаційному відділові наркомату юстиції «... зібрати дані про автокефальний рух і його зв'язок з петлюрівським елементом. ВУЧК доручити якнайсуворіше спостереження за контрреволюцією, яка прикривається релігійним питанням» [4, арк. 4]. Секретар Київського губкому КП(б)У Й. Варейкіс у закритому листі, адресованому політбюро, з резолюцією на ньому «До виконання Балицькому», писав: «Висновки цілком переконують, що автокефалія по суті є політична партія, для якої церковні інтереси відіграють допоміжне значення... Поза будь-яким сумнівом, наша партія припускається величезної помилки, що недостатньо уважно вивчає ріст автокефалістів і недостатньо проявляє волю, щоб розкласти їх» [5, арк. 4].

Зі свого боку керівництво ДПУ УСРР вважало, що всі «національно-релігійні угруповання... в умовах слабкої партійно-просвітницької роботи вибивають маси, особливо молодь, із-під впливу Компартії, віддаючи їх від політичного життя та радянського будівництва» [1, арк. 63]. До того ж голова ДПУ УСРР В. Балицький, доповідаючи політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 р. про діяльність релігійних угруповань на території України, змушений був визнати, що «основні заходи ДПУ, проведені щодо розкладання «тихонівщини», не дали позитивного результату щодо «липківщини». Для цього довелося шукати інші шляхи» [6, арк. 79].

Фактично ліквідацію УАПЦ більшовики розпочали з усунення митрополита В. Липківського від керівництва цією церквою на II Всеукраїнському Православному соборі 1927 р., а заключним етапом стала справа Спільки визволення України. На процесі фігурували постаті В. Липківського, В. Чехівського, М. Чехівського, В. Ходзицького, К.Шарасєвського, І. Вовкушевського та інших.

Між тим важливе місце у вибудуванні чекістами «церковній лінії» СБУ було відведено так званим периферійним організаціям СБУ. У Полтаві її очільником вважався Кость Іванович Товкач, матеріали слідства якого становлять окремий том 237-томної слідчої справи. Він народився в 1882 р. у селянській родині. Духовну освіту здобував у Полтавській семінарії, де близько познайомився з с. Петлюрою. У 1901–1902 рр. семінарський гурток, членом якого був і К. Товкач, висунув вимогу українізації семінарії, за що у якості покарання був переведений до Мінської семінарії. Після її закінчення, за свідченням самого Костя Івановича, «у священники я йшов з народолюбними настроями і з бажанням служити йому не тільки з церковного амвона, а й підносити його культурність взагалі» [2, арк. 1зв.]. Така громадянська позиція визначила подальшу долю молодого священника. За підтримку страйкуючих сільськогосподарських робітників у диканському маєтку Кочубеїв у 1905 р. його позбавили сану.

Проте К.І. Товкач здобуває юридичну освіту в Харківському університеті і стає активним учасником громадівського руху спочатку в Харкові, а потім у Полтаві, де розпочав адвокатську практику. У 1917–1918 рр. він поринув у політичну боротьбу, у жовтні 1918 р. очолив філію антигетьманського національного союзу в Полтаві. А вже упродовж 1919–1920 рр. зусилля колишнього священника та його однодумців зосередилися на заснуванні в губернському центрі Православного церковного братства, котре мало підготувати створення Української автокефальної православної церкви. Він був переконаний, що національне відродження в Україні багато в чому залежить від позиції церкви: «Я надаю взагалі великого значення релігії, як певному не тільки церковному чинникові, а й громадському, бо недурно ж протягом усієї історії державна влада використовувала релігію, щоб впливати на народ. На Україні ж національне відродження залежало великою мірою від впливу зросійщеного духівництва, що протягом століть мало під своїм впливом людинність». Виступаючи в березні 1923 р. у Миколаївському соборі м. Харкова К. Товкач висловив думку, що «автокефальна церква має не тільки церковно-релігійне, а й величезне національне значення, бо вона виявилася здатною об'єднати українців, роз'єднаних державними кордонами: українців УСРР із українцями США і Канади». Він вважав нагальною потребою «відірвати маси українського народу від старослов'янської, по суті, національної російської церкви і вивести із рук патріарха Тихона і його ставлеників на Україні церковне керівництво українським народом». Для цього варто було системно реалізувати «українізацію церковного богослужіння й підняти та поглибити національну самосвідомість мас віруючого українського народу».

Паралельно слід було створити незалежний церковний центр із необхідними регіональними органами [71, арк. 5].

Займаючись організаційною діяльністю зі створення УАПЦ, К.Товкач постійно контактував з В.Липківським, В.Чехівським, с.Єфремовим, однодумцями, котрі згодом також увійдуть як фігуранти до справи СБУ. У матеріалах архівно-кримінальної справи зустрічаємо характеристики й оцінки діяльності багатьох активістів національного руху, зроблені К.Товкачем. Зокрема, він вважав, що с.Петлюра не впорався з роллю «проводиря українського народу», оскільки «марксист за переконаннями взявся будувати буржуазну державу». Не розумів К.Товкач і В.Чехівського в його спробі «поєднати Карла Маркса й Ісуса Христа – оцих антиподів». К.Товкач був упевнений у негативній ролі В.Чехівського в автокефальному русі, бо той «штовхав киян на радикальну реформацію й на повний розрив з історичною церквою, хоч сам він не мав того, що потрібно було новітньому Лютерові на українському ґрунті та ще й у ХХ столітті» [1, арк. 8].

Кость Іванович високо оцінював національно-патріотичні устремління В.Липківського і с.Єфремова, покликаючись на заклик останнього забути партійні суперечки й «об'єднатися для однієї мети, що заслуговує на увагу, – для процвітання української культури» [1, арк. 49]. На думку К.Товкача, лідер УАПЦ В.Липківський міг би поєднати у своїй особі «роль релігійного й політичного вождя, як, наприклад, Далай-Лама в Тибеті» [1, арк. 63].

Аналізуючи перебіг формування осередків УАПЦ в Полтаві, К.Товкач відзначав, що до їх складу входили національно налаштовані єпископи, священники й віруючі, які проходили своєрідний «природний відбір». На допитах цю консолідацію за релігійними переконаннями він мусив під тиском слідчих сконструювати в організовану контрреволюційну націоналістичну діяльність, за логікою якої УАПЦ перетворювалася на складову частину неіснуючої СБУ: «... кожен із них, пропагуючи ідею українізації церкви і її автокефалії, повинен був вести націоналістичну роботу, хотів би він цього чи не хотів. За таких обставин потреби в якійсь іншій організації чи то наднаціональній організації всередині автокефальної церкви, по суті, не було потреби» [1, арк. 50].

Незважаючи на запевнення Костя Івановича, що в Полтаві відсутня «національна організація», що його діяльність, пов'язана з автокефальним рухом, не мала антирадянського характеру, співробітники ДПУ УСРР інтерпретували громадську та релігійну діяльність К.Товкача як «націоналістичну контрреволюцію». Отже його доля цілком залежала від алгоритму «церковної лінії» на судовому процесі: автокефалія – політична організація. Ю.Шаповал вважає, що саме «фабрикація справи СБУ мала,

на думку її організаторів, поставити крапку в історії УАПЦ, остаточно морально й практично знищити її» [7, с. 133].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 260. т. 1, арк. 63
2. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098-ФП, т. 222. арк. 1 зв
3. Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1. спр. 215
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО України), ф. 8, оп. 1, спр. 819, арк. 4.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1696, арк. 4.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 79
7. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події у контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.

* * *

УДК 07(87)456

І. Петренко

КРАЄЗНАВЕЦЬ ВІРА ЖУК (1928-2008)

Статтю присвячено дослідженню внеску відомого історика, архівіста, заслуженого працівника культури України Віри Жук у розвиток історичного краєзнавства. Акцентовано увагу на тому, що діапазон наукових зацікавлень ученої широкий: давня історія, козацька доба, національні менишини, релігія, культура, освіта, відомі люди України і Полтавщини. Наголошується на тому, що В. Жук своєю активною науково-пошуковою роботою продовжила краєзнавчі традиції Полтавщини.

Ключові слова: Віра Жук, історичне краєзнавство, історія, Полтавщина, наука, краєзнавчі традиції краю.

Полтавський край є Батьківщиною цілої низки талановитих людей. Серед них відомі учені, письменники, поети, митці, винахідники, державні діячі. Серед них варто згадати відомого вченого-історика, архівіста, фахівця у сфері славистики, зокрема, болгаристики, автора понад 400 наукових праць, кандидата історичних наук, заслуженого працівника культури України Віри Никанорівни Жук (1928-2008).